

ANKARA KALESİ BÖLGESİ'NDEKİ ZANAATLARIN SÜRDÜRÜLEBİLİR TASARIM VE YERELLEŞME ODAKLI DEĞERLENDİRMESİ

Aslıhan Tokat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı
Bölümü
Çağla Doğan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı
Bölümü

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren endüstrileşmeyle birlikte ortaya çıkan seri üretim, standardizasyon ve otomasyon gibi kavramların yaygınlaşmasıyla, endüstri öncesi toplumların temel üretim yöntemi ve kültürel paylaşımı olan zanaat tabanlı küçük ölçekli yerel üretim, yerini küresel endüstriyel üretime bıraktı. Ancak, küreselleşen endüstriyel üretim çağında geleneksel zanaatlar, sosyal, çevresel ve ekonomik faydalar sunan yerel yaklaşımlar ile sürdürülebilir gelişmeye katkıda bulunma potansiyelini taşırlar. Bu bildiri, sürdürülebilirlik için tasarımın, zanaat bilgi ve becerilerinin desteklenmesine ve bu alanda gittikçe kaybolmakta olan yerel bilgi ve becerilerin yeniden canlandırılmasına yönelik olası katkılarını inceleyen, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümünde tamamlanan bir lisansüstü tez araştırmasından çıkan bulgu ve sonuçları sunar. Bu teze konu olan saha çalışmasında, tarihi, kültürel ve sosyoekonomik açıdan öneme sahip bir zanaat üretim bölgesi olarak Ankara Kalesi bölgesi seçildi. Tasarım araştırması kapsamında, bu bölgede saha gözleminin yanı sıra, bir naht ustası, makrame ustası, sepetçi ve iki bakırcı usta olmak üzere farklı alanlardan beş zanaat ustasıyla detaylı görüşmeler yapıldı. Sürdürülebilirlik için yerelleşmenin etkilerine yönelik derinlemesine bir araştırma yapabilmek amacıyla, mevcut zanaat pratikleri kapsamında, zanaatçıların bilgi ve becerileri, zanaat ürünleri, çalışma koşulları, ihtiyaçları, tercihleri ve beklentileri, odaklanılan zanaat alanları üzerinden karşılaştırmalı bir değerlendirmeyle sunuldu. Saha çalışması sonucu elde edilen sonuç ve çıkarımlar, zanaatların sürdürülebilirlik için desteklenmesi amacıyla, yerel bilgi ve becerilerin katılımcı ve birlikte tasarım yaklaşımları benimsenerek, tasarım süreçlerine dâhil edilmesine yönelik öneriler sunar.

Anahtar Kelimeler: Zanaat; sürdürülebilirlik için tasarım; kişiselleştirme; yerelleşme; yerel bilgi ve beceriler.

GİRİŞ

Endüstriyel üretim ve küresel ürün dağıtım süreçlerinin, tüm maddi zenginlik yaratma hedefine rağmen, işsizlik, köyden kente göç, doğal kaynakların azalması, atık ve kirlilik gibi sosyal ve çevresel olumsuz etkileri yadsınamaz (Schumacher, 1973). Bu nedenle, mevcut üretim sistemlerinin yeniden düşünülerek yapılandırılması ve yeni çözümlerin geliştirilmesi önemlidir. Bu yaklaşım, teknolojik ge-

lişmenin etkilerini değerlendirirken, aynı zamanda yerel bağlama özgü çözümlerden elde edilebilecek olası çevresel, sosyal ve ekonomik kazanımların da önünü açmalıdır (Meroni, 2009, aktaran Walker, 2010). Walker'ın (2010) ifade ettiği gibi, yerelleşmenin benimsendiği bir tasarım yaklaşımı, yerel ölçekte iş olanakları yaratarak, yerel tercih ve ihtiyaçlara cevap vererek, kaynakların etkili kullanımını sağlayarak, bakım, onarım, yeniden kullanım ve ürün yükseltmesini (*upgrading*) sağlayan ürün-servis sistemlerine olanak vererek ve aynı zamanda ambalaj ve ulaşıma olan ihtiyacı azaltarak, sürdürülebilir gelişmeyi destekler.

Yerellik fikri sürdürülebilirlik alanında, zanaatı öne çıkaran temel kavramlardan biridir. Bugünün küreselleşmiş seri üretim ve ürün dağıtım sistemlerinde geleneksel zanaatlar, sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan etkili yerel yaklaşımlar ve bağlama özgü çözümler sunan bir kaynak olarak, sürdürülebilirliğe büyük ölçüde katkı sunabilir (Chudasri vd., 2012). Zanaatlar, uzun bir süre endüstri öncesi toplumlarda temel üretim yöntemi olarak devam etmiş olsa da özellikle 19. yüzyılda endüstri devrimi, otomasyon ve standardizasyon gibi belirleyici özellikleriyle birlikte, mevcut üretim sistemlerini değiştirerek, küçük ölçekli yerel üretimden, büyük ölçekli endüstriyel üretime doğru köklü bir geçişe neden oldu (Mohanty, 1990). Bunun da ötesinde seri üretim süreçlerindeki otomasyon, üretimi artırmak amacıyla zanaat tabanlı üretim süreçlerini alt parçalara bölerek iş bölümünü gerekli kıldı (Dormer, 1997). Böylece, tasarım, üretim ve pazarlama süreçleri özelleşmiş ayrı disiplinler haline geldi (Dormer, 1997). Bunun sonucunda, dünyada pek çok zanaat dalı, yoğun emek gerektiren, pahalı ve zaman alıcı olarak görülmesi ve güncel olmayan bir üretim yöntemi olarak sayılmaları nedenleriyle ya tamamen kayboldu ya da yok olmaya yüz tuttu (Metcalf, 2007, s. 6).

Ancak yerel farklılık ve ihtiyaçların çoğunlukla göz ardı edildiği bugünün küresel üretim sisteminde, geleneksel zanaatlar, sosyal zenginliğin temini, ekonomik gelişim ve doğal kaynakların verimli kullanımı için fırsatlar sunarak, sürdürülebilir kalkınmaya büyük ölçüde katkıda bulunabilir (UNCTAD, 2008).

Yerel malzeme, beceri, ürün ve süreçler yeniden düşünülerek, yerel istek ve ihtiyaçların, kişiselleştirme yoluyla geleneksel zanaatlarla bir araya gelmesi yoluyla, zanaatların yeniden canlandırılması için yenilikçi tasarım çözümleri geliştirmek, sürdürülebilir üretim ve tüketim için büyük önem taşır. Türkiye'de küçük ölçekli yerel üretimin hala yaygın olması ve üretimin tamamen endüstrileşmemesi, zanaatların yerel beceri, malzeme, ürün ve süreçlerin dâhil edilerek gelişmesi için bir fırsat olabilir (Atalay, 2015).

Bu bildiride, zanaatçıların ve zanaat becerilerinin sürdürülebilirlik için desteklenmesi amacıyla, tasarım çözüm alanlarının geliştirilebilmesine yönelik, ODTÜ Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümünde tamamlanan bir lisansüstü tez araştırmasından elde edilen bulgu ve sonuçlar sunulur. Bu bildiri önce, kapsamlı bir şekilde yürütülen literatür araştırması ile var olan yaklaşımların değerlendirilerek gruplandırılmasını ve sonrasında Ankara Kalesi çevresindeki naht, makrame, sepetçi-

lik ve bakırcılık zanaatlarının incelenmesinin ardından, bu zanaatların desteklenmesine yönelik ortaya çıkan olası tasarım çözüm alanlarını sunar.

ZANAATLARIN TASARIM YOLUYLA GÜÇLENDİRİLMESİNE YÖNELİK LİTERATÜRDEKİ MEVCUT YAKLAŞIMLARIN GRUPLANDIRILMASI

Araştırma kapsamında yapılan literatür taraması sonucunda, tasarım yoluyla zanaat becerilerini güçlendirmeye yönelik mevcut yaklaşımlar beş başlık altında gruplandırılır.

İletişim Teknolojilerinin Rolü

Bu kategori zanaat becerilerini iletişim teknolojileriyle birleştiren öğrenme odaklı yaklaşımları içerir. Kendin Yap (*Do-It-Yourself - DIY*), *maker* hareketi (*maker movement*) ve açık tasarım (*open design*) bu yaklaşımlara örnek olarak verilebilir. Zanaat, geleneksel olarak teknolojinin zıttı olarak düşünülse de (Von Busch, 2010) günümüzde gelişen iletişim teknolojileri sayesinde pek çok zanaat meraklısı ve teknoloji odaklı kişiler, değişen sosyal medyaya ayak uydurabilmek için ve iletişim, belgeleme ve kendini tanıtmaya amaçlarıyla web araçlarını kullanıyor. Bu kategorideki örnekler, temel olarak zanaat fikirlerinin, kolay kullanılabilen ve erişilebilen ve insanların iş birliği ve kaynak paylaşımı yaparak birbirinden öğrenmelerine olanak tanıyan çevrimiçi araçlar yoluyla yayılmasını sağlayarak, küresel ve yerel bağlamların kaynaşması olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla bu çevrimiçi platformlar, tasarımcı ve üretici arasındaki sınırların belirsizleştiği alanlardır.

Maker hareketi ve kendin yap yaklaşımlarına, çok sayıda internet günlüğü ve internet sayfası arasından, zanaattan üç boyutlu (3B) baskıya kadar çok çeşitli konunun paylaşıldığı ve belgelendirildiği bir platform olan *Instructables* örnek verilebilir. Bu platformda isteyen her kullanıcı, kendi projelerinin yapım süreçlerini görseller ve adım adım bilgilerle paylaşırken, aynı zamanda insanların yaparak öğrenmesi, projeler geliştirmesi ve ilham alması için oluşan etkileşimli ve zengin bir ortama katkıda bulunur (*Instructables*, b.t.).

Beceri Gelişimi Yoluyla Sosyal Güçlenme

Bu kategori zanaat becerilerini destekleyerek yerel istihdam sağlarken, aynı zamanda yerel zanaatların korunmasına da destek olan enstitü ve kuruluşları kapsar. Örneğin, kadın kolektifleri bir taraftan kadınlara iş olanakları yaratmak için geleneksel zanaat becerilerini öğretirken onları güçlendirirken, diğer yandan yerel malzeme, beceri ve yerel tercihleri dâhil ederek zanaat pratiklerini destekler.

Bu kategoriye, Ödemiş Kadın Kooperatifi tarafından, kadınların geleneksel kumaş üretimine katılımını desteklemek amacıyla kurulmuş bir atölye örnek verilebilir. Kooperatif ve atölye, yedi kadın girişimci tarafından, seri üretim yöntemlerinin geleneksel zanaatın yerini alması, dolayısıyla da yerel zanaatçıların iş olanaklarının kısıtlanması kaygısıyla kurulmuştur. Kooperatifin birincil amacı

yerel malzeme, boyalar, zanaat teknikleri ve yerel becerileri kullanarak ve kültürel açıdan önemli ürünleri üreterek, kadınları ortak zanaat üretimi yoluyla güçlü kılmaktır (Atalay, 2015).

Tasarımcı Olarak Zanaatçı

Bu kategori üretim ve tasarımın çoğunlukla aynı kişi tarafından gerçekleştirildiği geleneksel zanaatı kapsar. Zanaatın temel özelliklerinden biri tasarlama ve yapma süreçlerinin birbirinden ayrılmadan, eş zamanlı olarak gerçekleşmesidir. Zanaatçı ürünlerini, yaparak edindiği örtük bilgiyle ortaya çıkarır. Ancak doğası gereği geleneksel zanaat, bugünkü endüstrileşmiş üretim sisteminde, yoğun emek gerektiren, karmaşık ve dolayısıyla pahalı ve zaman alıcı bir üretim yöntemi olarak görülür. Bu yaygın görüşe karşı olarak, özel bir sigorta şirketinin girişimiyle gerçekleştirilen bir sosyal sorumluluk projesi olan “Bir Usta Bin Usta”, zanaat becerilerini yeni nesillere aktararak Türkiye’de kaybolan geleneksel zanaatları ve yerel değerleri yeniden canlandırmayı amaçlar. Bu uzun soluklu proje, on yıllık bir süreçte, Türkiye’de beş ilde elli farklı geleneksel zanaat üzerine odaklanılarak, çıraklık programıyla zanaat bilgi ve becerilerinde ustalaşmak üzere, her yıl yirmi insanı eğitmeyi ve program sonunda toplamda bin usta zanaatçı yetiştirmeyi hedefler. Proje, Türkiye’de var olan yerel zanaatları saptamak üzere Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın teknik danışmanlığıyla ve finansal desteğiyle yürütülür. Ayrıca, çıraklık programının sonunda yetiştirilen zanaatçılara, kendi atölyelerini açabilmeleri ve zanaat pratiklerini sürdürebilmeleri için özel koşullarda mikro krediler de verilir (Bir Usta Bin Usta, b.t.).

Tasarımcıyla Zanaatçı Arasında İş Birliği

Bu kategorideki yaklaşımlar, bir tasarım fikrini zanaat ölçeğinde uygulamak üzere, tasarımcılar ve zanaatçılar arasındaki iş birliği olarak tanımlanabilir. Bu süreç, zanaatçıyla tasarımcı arasındaki bilgi ve deneyim alışverişine dayalıdır. Dolayısıyla, ortaya çıkan ürünler de geleneksel zanaatla tasarım arasındaki bu birleşmenin bir sonucudur.

İstanbul’da Eminönü-Karaköy bölgesindeki kümelerde, zanaatçılarla çalışan tasarımcılar bu kategoriye örnek olarak verilebilir. İstanbul’un kentsel mahallelerindeki zanaat kümeleri, birbirine yakın yerleşimde bulunan atölyeler, malzeme tedarikçileri, hizmet sağlayıcılar ve işletmelerden meydana gelir. Bunlar, şehrin zengin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı tarafından şekillenmiş özgün ve etkileşimli alanlar olarak gelişirler. Günlük yaşam pratiklerinin ekonomik aktivitelerle iç içe geçtiği bu bağlam, tasarımcılarla zanaatçılar arasında, tasarlanmış ürünlerin zanaat ölçeğinde üretilmesine dayalı iş birliği olanakları yaratır. Bu iş birliği, tasarımcıyla zanaatçı arasındaki örtük bilgi ve deneyimin yanı sıra kaynakların, malzemelerin ve yapım süreçlerinin paylaşımıyla şekillenir (Kaya ve Yağız, 2011).

Yerel Merkezler Oluşturma

Yerel merkez, bir ağ yapısı içinde belirli bölgelerde, özellikle kent merkezlerinde, varlığını ve üretimini bu ağ yapısına bağlı olarak sürdüren zanaat ölçekli üretime dayalı yerel beceri kümelerinden oluşur. Zanaat ağının varlığı, tasarımcı ve diğer yaratıcı aktörleri kendine çekerek bir “yaratıcı merkez” oluşturur (İngin ve Altay, 2014, s. 186). Belirli bir yere özel sosyal, kültürel ve ekonomik koşullar, örneğin, atölyelerin, malzeme temin eden yerlerin, ilgili hizmet ve işletmelerin konum olarak yakınlığı, yerel paydaşlar arasındaki bağlılık ve etkileşim ve eser sahipliğinin çeşitli aktörlerle paylaşılması gibi önemli etkenler, yerel merkezlerin oluşmasına neden olur (Kaya ve Yağız, 2011).

Bu kategoriye bir örnek, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde ikinci sınıf endüstriyel tasarım stüdyosu dersi kapsamında gerçekleştirilen “Made in Şişhane” projesidir (İngin ve Altay, 2014). Bu projede, şehrin sosyal ve kültürel bağlamında derin kökleri bulunan zanaat atölyelerinin, endüstriyel tasarım eğitimiyle ilişkilendirilmesinin farklı yolları araştırılır. İstanbul'daki zanaat mahalleleri, özel bir tasarım-üretim ilişkisinin var olduğu yaratıcı alanlara ev sahipliği yapar. Bu lisans dersi kapsamında, endüstriyel tasarım öğrencileri, İstanbul'un Şişhane ve Galata semtlerinde bulunan ve çeşitli malzeme ve üretim tekniklerinde özelleşmiş zanaatçılara, atölyelerinde çıraklık yaparlar. Dönem boyunca yapılan tasarım projelerinde öğrenciler, tasarım ve yapım aşamalarının birlikte ele alındığı üretim süreçlerine aktif olarak katılırlar.

Araştırma kapsamında, zanaat bilgi ve becerilerinin güçlendirilmesine yönelik literatürdeki güncel ve ilgili yaklaşımların değerlendirilmesinin ardından, belirli zanaatlara odaklanmak amacıyla Ankara Kalesi bölgesi seçildi ve araştırıldı. Bölgedeki zanaatkârların, daha önceki bölümde bahsedilen, *tasarımcı olarak zanaatçı* kategorisine uygun olarak, geleneksel zanaat tasarımı ve üretimini gerçekleştirdikleri saptandı. Saha çalışması aşamasında, araştırma bölgesi bağlamındaki durum hakkında bütüncül bir anlayış kazanmak için, Ankara Kalesi bölgesindeki zanaat bilgi ve becerileri, zanaatçıların pratikleri, ürünleri, çalışma koşulları, ihtiyaçları, tercihleri ve beklentileri, yarı yapılandırılmış görüşmeler ve saha gözlemleri yoluyla incelendi.

Araştırma Alanının Belirlenmesi: Ankara Kalesi Bölgesi

Ankara Kalesi, Ankara'da çeşitli zanaat atölyelerine ev sahipliği yapan sayılı yerleşkelerden biri olması nedeniyle, araştırmanın odaklandığı temel alandır. Kale ve çevresi Ankara'nın eski şehir merkezinde, en köklü yerleşim yeridir. Şehre hâkim bir tepede bulunan kalenin yapım tarihi hakkında bilgi yoktur. 1300'lerden 1900'lerin başına dek (Osmanlı İmparatorluğu döneminde) kale bir ticaret merkezi işlevi görür (Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013). Bugünse Ankara Kalesi, tarihi ve sosyal öneme sahip bir bölge olarak, turistik bir yer niteliği taşır ve birinci dereceden sit alanı olarak tanımlanır (Yavuz, 2006). Bölgede, değişip

günümüz koşullarına uyum sağlayarak bugüne kadar süregelen ve sepet örme, makrame yapımı ve bakırcılık gibi farklı yerel becerilere sahip zanaatçılardan oluşan kapalı bir zanaat ağı bulunur.

TASARIM ARAŞTIRMASI VE SAHA ÇALIŞMASI

Lisansüstü tez kapsamında yürütülen saha çalışmasıyla, zanaatçıların ve zanaat becerilerinin desteklenmesi ve sürdürülebilirlik için yerleşmenin yaygınlaştırılması amacıyla, olası tasarım çözüm alanlarının geliştirilmesi konusunda var olan fırsat ve zorlukların tespit edilmesi amaçlandı. Bu kapsamda, Ankara Kalesi bölgesinde naht, makrame, sepet örme ve bakırcılık olmak üzere farklı zanaat kollarından beş zanaatçıyla Nisan ve Ağustos 2016 tarihleri arasında görüşmeler yapıldı ve bu zanaatlar, zanaat pratikleri, ürünleri, çalışma koşulları, zanaatçıların ihtiyaç ve beklentileri bakımından incelendi. Bildirinin bundan sonraki bölümü bu zanaatlara dair sonuç ve çıkarımları içerir.

Naht

Naht, Arap kaligrafisini ahşaptan kesmeye dayalı geleneksel bir Türk-İslam zanaatıdır. Hat ve süsleme (*tezyinat*) sanatını ahşap kesme zanaatıyla birleştirir. Naht zanaatında hat yazısı *dikey kesim* denilen bir teknikle, elektrikli veya kıl testere kullanılarak ahşaptan kesilir (Asarcıklı, 2002). Ahşap işlenip hat yazısı üç boyutlu bir hale getirildikten sonra kumaş veya ahşap bir arka plan üzerinde sergilenir (Resim 1).

Resim 1. Atölyede sergilenen naht eserlerinden bazıları [1]

Resim 2. Soldan sağa bir naht eserinin yapımı

Kale bölgesindeki naht ustasının ahşapla deneyimi, naht zanaatıyla henüz tanışmadan önce, kendi tasarımlarını üretebilmek amacıyla bir hobi olarak başlamış. Kale bölgesinde yaygın bir zanaat pratiği olmamasına karşın, usta nahta olan kişisel merakı nedeniyle, bu zanaata daha hâkim olabilmek için hat dersleri almış. Usta ahşap malzeme üzerindeki deneyimiyle, tasarımlarını ilerletebilmek için kendini ahşabın farklı uygulama alanlarında da geliştirmiş. Usta, naht dışında ahşap malzeme ve kıl testereyle geleneksel üretim yöntemlerini kullanarak isteğe dayalı ahşap portreler, lambalar ve çocuklar için ahşap yap-bozlar gibi çeşitli işler de yapmaktadır. Usta, bu işlerde ahşap malzemelerini yerel üreticilerden temin ederek ve ürünlerini kullanıcı ihtiyaçlarına yönelik şekillendirerek, bağlama özgü çözümler sunmuş oluyor.

Naht zanaatında yapım süreci hat yazısını, ustanın birlikte çalıştığı hat sanatçısından veya başka bir sanatçıdan bulmakla başlıyor. Hat yazısını yazan sanatçının, kendi eserlerini imzalayabilme yetkisini kazanmak için usta bir hat sanatçısından özel bir izin, *icazet* alması gerekiyor. Naht eserlerinde hem hat sanatçısının hem de zanaatkârın imzası birlikte yer alıyor. Usta eşiyile birlikte yazıyı tarayarak dijital ortama aktarıyor, vektör tabanlı grafik tasarım programlarında ölçeklendiriyor ve desenlerin dış hatlarını belirginleştiriyor. Sonrasında, bu yazının çıktısını alarak kesimi kolaylaştıracak bir şablon olarak kullanmak üzere geçici şekilde ahşabın üzerine yerleştiriyor. Hat yazısı çok sayıda karakterin bir araya gelmesiyle oluştuğundan, usta orijinal kompozisyonu koruyabilmek adına, yazıyı mümkün olduğunca tek parça halinde kesebilmek için, önceden nasıl kesim yapacağını planlıyor. Kesim süreci bittikten sonra, kesilen parçaların yüzeyleri altın sedefli özel bir boyayla boyanıyor. Naht eserlerinin uzun ömürlü olmasını garantilemek için de parçalar kadife kaplı kontrplak, masif ahşap ya da Amerikan paspartu kartonundan yapılan arka panel üzerine kalıcı olarak yapıştırılıyor. Son olarak, pane-

lin üzerindeki parçalar altın varakla kaplanıyor (Resim 2). Eserler, nemden uzak tutulduğu sürece yıllarca dayanabiliyor.

Hat yazısının oluşturulmasından, kesilen parçaların işlenmesine kadar tüm süreçlerde İslam dininin etkilerinin belirgin olduğu geleneksel bir zanaat olan nahtta, eserler Kuran'dan sözcükler içerdiği ve kutsal sayıldığı için artık malzemeler, hatta talaş bile çöpe atılmıyor. Kutularda toplanan malzemelerin yakılarak imha edilmesi gerekiyor.

Makrame

Makrame ustası, otuz yıl önce eşinden basit bir makrame düğümünün nasıl yapıldığını öğrendikten sonra, kendi tasarımları olan ilk hamak örneklerini yapmaya başlamış ve zanaata dair örtük bilgiyi uzun yıllar boyunca edindiği pratik deneyimle kazanmış. Kale bölgesinde yaygın bir zanaat olmamasına rağmen, Ankara Kalesi çevresinde bulunan atölyesinde, usta bu zanaatı bölgedeki turist pazarına hitap edebilecek ürünler üretmeye yönelik potansiyeli olan bir pratik şekilde gördüğü için makrame ile hamak yapımına yönelmiş. Zanaatı öğrenme sürecinde yaptığı denemelerle hamaklarını geliştirirken bir taraftan da ürün gamını genişletmiş.

Usta, makrame ürünlerinin yapımında yalnızca doğal ipler olan sızal, jüt ve pamuk kullanıyor. Sentetik ipleri hem kanserojen maddeler içerdikleri hem de güneşte esneyerek hamak veya salıncak gibi ürünlerin yapısını bozdukları için tercih etmiyor. Bazı ürünlerde yapısal elemanlar olarak yerel hırdavatçılardan edindiği alüminyum telleri kullanıyor. Ürünün gövdesini, bu tellerin etrafından örerek oluşturuyor ve çeşitli düğüm teknikleriyle farklı desenler meydana getiriyor. Ayrıca, hamakların ahşap parçaları için çam, kayın, tik ve gürgen ağaçlarını kullanıyor. Ahşap parçalarının el çizimlerini hazırlıyor ve bu parçaları ürün çeşidine göre tasarlıyor. Daha sonra bu çizimler yardımıyla parçaları Ankara'nın Siteler bölgesindeki küçük ölçekli üreticilere tarif ederek CNC cihazlarında ürettiriyor. Farklı ahşap çeşitlerini, ürünün fiyatı, türü ve ahşabın sertliğine göre belirliyor.

Zanaatçının ana ürünlerini makrame hamak ve salıncaklar oluşturuyor. Bunların dışında çiçek saksıları için makrame askılar ve file çanta gibi daha küçük ürünler de yapıyor (Resim 3). Ürünlerini yaparken rahatça çalışabilmek ve ürünlerin yüksekliliğini değiştirebilmek için hazır bulunan karabina ve zincirleri bir araya getirerek yaptığı araçla, onları tavana asıyor ve bu sayede kısıtlı alanını verimli bir şekilde kullanıyor. Atölyesi oldukça küçük olduğundan zanaatçı burayı çalışmak, ürünlerini sergilemek ve satış yapmak için çok amaçlı olarak kullanıyor.

Zanaatçı yaratıcı bir insan olduğundan devamlı olarak aynı türden ürünleri yapmak yerine yeni ürün fikirleri ve farklı yapma yöntemlerini deniyor. Örneğin engelli çocuklar için yapılan makrame salıncak, zanaatçının geliştirdiği ve ürettiği farklı projelerinden bir tanesi. Bunun dışında, kayakçılar ve inşaat alanları için güvenlik ağları, tiyatro oyunlarında sahne dekoru olarak kullanılmak üzere ağlar,

Resim 3. Zanaatçının atölyesinin önünde sergilediği çeşitli makrame ürünleri

kediler için tırmanma merdiveni, ziraat öğrencilerinin bir araştırma projesi için keçi taşıyıcı ürün, zanaatçının sipariş üzerine yaptığı özgün ve kişiye özel projelerinden bazılarıdır. Üretim ve malzeme temininde küçük ölçekli yerel üreticilerle iş birliği yapılması ve ürünlerin kullanıcı istek ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilmesi, bu zanaatın yerel çözümler sunması bakımından önemlidir.

Sepet Örmeye

Sepetçilik zanaatıyla uğraşan çift, kale içinde yaşıyor ve evlerini atölye olarak kullanıyorlar. Sepet örmenin ailelerinden gelen bir pratik olduğunu belirtiyorlar. Ancak kadın usta, eşinin aksine sepet örmeyi küçük yaşta aile içi bir çıraklık yoluyla değil, evlendiklerinde eşinden öğrendiğini ve geçim kaynağı olarak 30 yıldır yapmayı sürdürdüğünü söylüyor.

Ustalar sepet yapımı için söğüt ağacının bir türü olan sorgun bitkisinin dallarını kullanıyorlar. Kalın dalları *kamış*, ince olanlarıysa *çubuk* olarak adlandırıyorlar. Sorgun, önceden Ankara'da yerel olarak yetişen, yaygın bir bitki olmasına rağmen, doğal alanlarının işgal edilmesi ve tahribata uğraması nedeniyle artık buradan temin edilemiyor. Bu nedenle ustalar, çevre illere giderek malzemeyi kendileri topluyor ve bahçelerinde depolayarak sepet yapımında kullanıyorlar. Bu zanaat, Ankara bölgesinde sepet yapımına uygun ham malzemenin önceden doğal olarak yetişmesi bakımından yerel olarak yaygınlaşabilecek bir pratik olmasına karşın, yerel düzeyde malzeme temininin kısıtlanması nedeniyle yok olmaya yüz tutmuş görünüyor.

Ham malzeme, yapım sürecinde kullanılabilmesi için bir hazırlık aşaması gerektiriyor. Bu aşamada ustalar, topladıkları dalların kabuklarını demir bir inşaat

çubuğunu bükerek yaptıkları bir araçla soyuyorlar. Daha sonra soyulmuş dalları açık alanda kurumaya bırakıyorlar. Böylece malzeme çürümeden uzun bir süre dayanabiliyor. Sepet örmeye başlamadan yaklaşık bir saat kadar önce, örme sırasında kırılmadan rahatça bükülebilmesi için kuru malzemeyi hafifçe ıslatarak nemlendiriyorlar.

Ustalar ilk olarak sepetin tabanını hazırladıktan sonra tabandaki boşluklara çubukların dikey olarak eklendiği ve bunların altından ve üstünden geçirek daha ince dalların yatay olarak örüldüğü *kazık ve dizi* tekniğini kullanıyorlar (Resim 4) (Neziroğlu, 2007). Oldukça pratik ve esnek olan bu yöntemle sepetin gövdesi tamamlandıktan sonra, tutacak yer, kapak ve bağ gibi detaylar ekleniyor (Neziroğlu, 2007). Ustalar sepet örmenin en zahmetli bölümünün taban parçasının yapımı olduğunu belirtiyorlar. Tabanı hazır olduğu takdirde, gövdenin yapımı oldukça hızlı bir şekilde tamamlanabiliyor. Dolayısıyla, aldıkları toplu siparişlerde, ustalar yapım sürecini hızlandırmak için öncelikle sepetlerin taban parçalarını hazırlıyorlar.

Yapım sürecinde ustalar daha önceden temizleyip hazırlamış oldukları malzemeyi kullanıyorlar. Gerekliğinde dalları *tırpan* adı verdikleri bir araçla kesiyor ve sepet yapımında kullanılan geleneksel bir araç olan *ardıçla* kalın dalları daha ince parçalara ayırıyorlar (Resim 5). Ancak sorgun bitkisinin dallarının çok esnek olması, ürün çeşitliliğini kısıtlayan bir etken olarak öne çıkıyor.

Ustalar yaptıkları sepetleri kale çevresindeki sepet dükkânlarına satıyorlar. Önceden bu dükkânlar yalnızca el yapımı sepetleri satarken, Uzak Doğu'dan ithal edilen ucuz ürünlerin yaygınlaşmasıyla artık el yapımı ürünler yerine bunların tercih edildiğini belirtiyorlar. Ustalar geleneksel zanaat bilgi ve becerilerini uyarlayarak, lamba gibi sipariş aldıkları farklı ürünlerin yapımında da kullanabiliyorlar. Ancak farklı yapım yöntemleri ve yapılar denemelerini gerektiren siparişleri nadiren aldıklarını belirtiyorlar. Ürün grubu, çoğunlukla marketler için hazırladıkları bakliyat ve kuruyemiş sepetlerinden oluşuyor.

Resim 4. Sepetin yapım süreci

Resim 5. (Sol) ardıc; (sağ) sırasıyla: budama makası, bükülmüş demir inşaat çubuğu ve tırpan

Bakırcılık

Bakırcılık, malzemenin yerel olarak temin edilememesine karşın bölgede yaygın bir zanaat olma niteliğini sürdürüyor. Ankara Kalesi bölgesinde bulunan ve Bakırcılar Çarşısı'nda kümelenmiş bakırcılardan el üretimine devam edenlerin pek çoğu, ya var olan bakır ürünlerin veya bakır levhaların üzerine yüzey işlemesi yapıyor ya da şekillendirmek için ısı işlem gerektirmeyen bakır tepsi gibi ürünler üretiyor. Araştırma kapsamında bölgedeki bakır ustalarından ikisiyle görüşmeler yapıldı. Bunlardan biri, ürettiği bakır rölyeflerin sanatsal niteliği bakımından diğerlerinden ayrışması nedeniyle, ikinci usta ise, alandaki diğer bakırcılara benzer ürünler ve yüzey işlemleri üretmesi ve bu sayede benzer teknikleri kullanarak farklı ürünler üreten iki ustanın farklı yaklaşımlarını karşılaştırabilmek üzere çalışmaya dâhil edildi.

Görüşülen iki usta da bakırcılığı küçük yaşta geleneksel çıraklık eğitimi yoluyla öğrenmişler. Ustalar *kakmacılık* adı verilen ve bakır levha üzerinde ısı kullanmadan, çekiç ve basit el aletleriyle rölyef desenleri oluşturmaya dayalı bir teknik kullanıyorlar. Bakırcılıkta ısı kullanarak derin kaplar yapmak için kullanılan tavlama işlemini yapmayı, zaman alan ve zahmetli bir süreç olduğu için tercih etmiyor ve daha çok yüzey işlemesi odaklı çalışıyorlar.

İlk usta çoğunlukla önceden çizilmiş bir desene bağımlı kalmadan, doğaçlamaya dayalı bakır rölyef işleri ve takı ürünleri geliştiriyor. Usta hayal ettiği yaratıcı kompozisyonları bakır levhalara aktararak özgün çalışmalar üretiyor. Genellikle sipariş üzerine çalışan usta, firmalar ve belediyeler için logo rölyefleri ve özel günler için hediyeleşik rölyef çalışmalarını yapıyor. Kullanıcılar genellikle ustaya ihtiyaçlarını tarif ederken, usta da onları atölyesindeki eski ürünler üzerinden yönlendiriyor. Sipariş ürünlerin ve rölyef kompozisyonların, kullanıcılar tarafından özgün ve eşsiz buldukları için tercih edildiğini belirtiyor.

Görüşme yapılan ikinci usta ise, eski ya da hazır bakır ürünler üzerine yüzey süslemesi uyguluyor. Bu ürünleri çoğunlukla kullanıcılardan temin ediyor. Kullanıcılar ya güğüm, kazan, bakraç ve çanak gibi eski bakır ürünlerini, üzerlerine yüzey işlemesi ve kalaylama işlemi yaptırarak dekoratif amaçlı yeniden değerlendirmek ya da kullanmadıkları ürünleri satmak üzere ustaya getiriyorlar. Bu anlamda usta, temel olarak eski bakır ürünleri güncel bağlamda yeniden ele alarak kullanıma sunmuş oluyor. Örneğin eski bir bakır su kovası, yüzey işleminin ardından dekoratif bir çiçek saksısı olarak kullanım kazanıyor. Usta, yüzey süslemesi sırasında kullanacağı desenleri, oluşturduğu bir desen arşivi içinden seçiyor ve uygulayacağı ürünün üzerine karbon kâğıdı kullanarak aktarıyor.

İki ustanın da kullandığı temel araçlardan biri *zimba* adı verilen ve bakır levha yüzeyine farklı desenler oluşturmaya yarayan, çeşitli şekillerde uçlara sahip çelik çubuklar. Üzerlerine çekiçle vurularak zimbaların ucundaki şekiller bakır yüzeye aktarılıyor. Ustalar, ihtiyaçlarına göre çeşitli dokular ve desenler oluşturabilmek için kendi zimbalarını kendileri yapıyorlar. Farklı ağırlıkta çekiçler, çelik örs ve aletleri tutmaya yarayan demir çırak yapım sürecinde kullanılan diğer aletler arasında yer alıyor.

Bundan sonraki bölüm, saha araştırmasından edinilen bilgiler doğrultusunda, tasarımın zanaat becerilerinin güçlendirilmesine yönelik olası katkılarını belirlemek ve yerel bilgi ve becerileri tasarım süreçlerine dâhil etmenin yollarını göstermek amacıyla, çeşitli tasarım çözüm alanlarını değerlendirerek sunar.

Resim 6. (Sol) ilk usta çelik zimba ve çekiç kullanarak kakma işlemi yapıyor; (orta) ilk ustanın detaylı bir rölief çalışması; (sağ) ikinci ustanın yüzey işlemesi yapacağı eski bakır kazanlar

Çıkarımlar ve Tasarım Yönleri

Ankara Kalesi bölgesindeki mevcut zanaatlar, değişen sosyoekonomik durumlara uyum sağlayarak bugüne dek yaşamayı sürdürebilmiş, bölgenin bir zamanlar zengin zanaat kültürünün kalıntılarını oluşturuyor. Saha araştırmasında incelenen sepet ustaları hariç bütün vakalarda zanaat üretimi, temel olarak turistlerin özgün ürün arayışına karşılık, bölgenin var olan turist pazarına yönelik olarak gerçekleştiriliyor. Saha gözlemleri ve zanaatçılarla yapılan görüşmeler, Kale bölgesinin mekânsal yapısının, yerel merkezler oluşturma bölümünde bahsedilen İstanbul'daki zanaat kümelerine benzer sanat galerileri, zanaat atölyeleri, sanat stüdyoları, müzeler ve hediyelik eşya dükkânlarının yanında, bölgenin özgün sosyal ve kültürel kimliğinden beslenen bir turist pazarıyla, zanaatların bugüne dek sürdürülmesine olanak veren yaratıcı bir bağlam oluşturduğunu gösteriyor. Buna bağlı olarak, bir turist pazarının varlığı, zanaatların sürdürülmesini sağlayan etkenlerden biri olarak gösterilebilir. Bağlı'nın (2001) da belirttiği gibi, zanaat ürünlerinin endüstriyel yöntemle üretime kıyasla düşük miktarlarda ve elle üretimi, bu ürünlerin yerel düzeyde kalmasına yol açar. Yerellik ile paralel olarak değerlendirilebilecek yöreye özgü olma durumuysa, zanaat ürünlerini, "mekân değiştirirken farklılıkları arama olarak görülebilecek turizmin ideal nesnelere haline getirmektedir" (Bağlı, 2001, s. 53). Bu anlamda, Kale bölgesini turistler için çekici bir odak noktası haline getirebilmek amacıyla, bölgenin bu özgün yerleşim yapısının şehir planlama politikalarıyla desteklenmesi, zanaatların yeniden canlandırılabilmesi için temel çözümlerden biri olarak sunulabilir.

Diğer zanaatçıların aksine sepet ustaları, bölgede bir atölyeye sahip olmamaları nedeniyle kendi evlerinde çalıştıklarından, Kale'nin yaratıcı bağlamından kopuk olarak, zorlukla zanaatlarını sürdürüyorlar. Ayrıca, ürünlerini doğrudan kullanıcılara satamadıkları için, ürün çeşitliliği çoğunlukla satış yaptıkları ve kullanıcılarla aralarında bir aracı işlevi gören sepet dükkânından aldıkları siparişler doğrultusunda şekilleniyor. Bu durum, hem zanaat ürünlerinin görülebilir olması için hem de zanaat tabanlı üretimin temel özelliklerinden biri olan ve kullanıcı ihtiyaçlarını daha iyi anlayarak cevap verebilmek üzere, onlarla doğrudan, aracısız bir diyalog kurabilmek (İngin, 2017) için bir engel niteliği taşıyor. Bu vakada ustalar ve kullanıcılar arasındaki yüz yüze diyalogun kopmasını göz önünde bulundurarak, zanaatçıların ürün çeşitliliğini genişletmek üzere, yerel ihtiyaçlara daha çok karşılık gelen sepet ürünleri ve bunları zanaatçılara aktarmanın yolları tasarlanabilir. Sepet ürünlerinin, kullanıcıların güncel istek ve ihtiyaçlarıyla daha ilişkili hale getirilmesi ve yapım süreçlerinin hikâyesinin paylaşılması, kaybolmakta olan bu zanaatın yeniden canlandırılmasına katkıda bulunabilir.

Bakırcılık, çoğunlukla hazır aletlerin kullanıldığı saha çalışmasındaki diğer zanaatlarla karşılaştırıldığında, yapım sürecinde kullanılan çelik zımbaların ustaların ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmesi açısından farklılık gösteriyor. Bu doğrultuda, kullanıcılar için, bu araçları kullanarak, "yarı tamamlanmış tasarım" (*half-way*

design) (Fuad-Luke, 2009) önerileri sunulabilir. Böylece, ürün ve kullanıcı arasında anlamlı bağlar kurma ve kişisel tercih ve ihtiyaçlara dayalı olarak kullanıcıya kendi ürünlerini kişiselleştirme olanağı sağlanabilir. Aynı yaklaşımla, ayna veya çerçeve gibi ürünlere rölyefli bir bakır parça eklemek, zanaatçının el emeğini koruyarak zanaatı güncel ihtiyaçlara göre uyarlarken, aynı zamanda el emeğinin ve zamanın verimli kullanımı için bir seçenek olabilir. İncelenen zanaatlar içinde, yapım süreçleri kıyaslandığında en yoğun emek gerektiren zanaatın naht olduğu görülüyor. Ancak bu zanaatın gelenekçi doğasından kaynaklanan engeller, olası tasarım önerileri için bir engel oluşturuyor. Bu nedenle, bu zanaatı olduğu gibi korurken, zanaatın içindeki el emeğinin ve gelenekselliğin değerini vurgulamak amacıyla, yapım süreçlerinin hikâyesini paylaşmak, zanaatın değerini ön plana çıkararak, kaybolmasını engellemek için bir yol olabilir.

Bütün vakalar içinde, düğüm tekniklerini öğrenmenin ve paylaşmanın kolaylığı ve malzemelerin ulaşılabilirliği açısından, *makrame* yapımı kişisel bir uğraşa en yakın zanaat olarak görünüyor. Seri üretimin hala mevcut baskın üretim biçimi olmasına rağmen, kendin-yap ve *maker* hareketlerinde de görülebildiği üzere, günümüzde bireysel üretim yöntemlerine bir eğilim olduğu gözlemlenebilir (Tannenbaum vd., 2013). Kendin-yap ve zanaat tabanlı pratiklerin yaygınlaşması kullanıcıların teknolojik, kültürel ve maddi düzeyde daha katılımcı bir rol almasını sağlayarak kültürel bir değişime sebep olmuştur (Tannenbaum vd., 2010). Bu nedenle, bu zanaatın yaygınlaştırılması çevrimiçi platformlar üzerinden *maker* hareketi ve kendin yap yaklaşımları ile desteklenebilir. Ayrıca, makrame zanaatının doğası, farklı malzemeler ve parçalarla birleştirilmeye çok uygun olduğundan, bazı ürünlerde ahşap ve telden üretilen yapısal parçalar, 3B baskı gibi esnek ve erişilebilir üretim teknolojileriyle üretilerek hem yapım süreci kısaltılabilir hem de zanaat ürünleri daha ucuz ve dayanıklı hale getirilebilir. Bu şekilde, yapım süreci hızlandırılıp ürünler daha erişilebilir duruma gelirken, aynı zamanda ürünlerdeki zanaatçı dokunuşu da korunabilir. Ayrıca, ürün parçalarının yerel olarak üretilmesi, kullanıcılara kendi istek ve ihtiyaçlarına göre daha iyi bir kişiselleştirme olanağı sunar. Bunun da ötesinde, makrame zanaatının esnek yapısı ve ustanın kullanıcıların farklı ihtiyaçlarına özel yaptığı özgün ürünlerde de görülen yaratıcılığı, bu zanaatı tasarım müdahaleleri için uygun bir alan haline getiriyor. Bir ürünün tek parça halinde ve kalıcı parçalarla yapılması tamiri imkânsız kıldığı için, makrame ürünlerinin yapısı, parça değişimine olanak tanıyacak modüler parçalarla yeniden tasarlanabilir. Ayrıca, zanaatın yukarıda bahsedilen özelliklerine dayalı olarak, makrame yapımı, yapısal parçalar ve gövdedeki bağlantı detaylarının yeniden düşünülmesiyle, kolay montaj ve parça değişimine de olanak tanıyacak yarı tamamlanmış tasarım seçeneklerini sunma özelliğini de taşıyor. Bu durum, aynı zamanda kullanıcılara kendi ürünlerini yaparken kişiselleştirme ve onlarla aralarında duygusal bir bağ kurma fırsatı da sunuyor.

Zanaat tabanlı üretimin temel özelliklerinden biri olarak zanaat bilgi ve becerileri geleneksel olarak bir usta-çırak ilişkisiyle aktarılır (Craft Revival Trust, 2005).

Ancak, tasarım araştırmasında odaklanılan bütün vakalarda bu çıraklık sisteminin neredeyse tamamen kaybolmuş olması, zanaatların gelecekte de sürdürülebilmesi için büyük bir engel oluşturuyor. Usta-çırak ilişkisinin kaybolması zanaatın içinde gömülü örtük bilginin aktarımını zorlaştırır. Dormer'in (1997) belirttiği gibi, zanaatçıların pratik bilgisi yeni nesillere aktarılmazsa, bu bilgi yeniden canlandırması zor bir şekilde kaybolacaktır. Greenhalgh'a (1997, 35) göre zanaat, bölgesel toplulukların kolektif kültürel ifadesi olan "yerelliği" içerir. Dolayısıyla, bir zanaat yok olduğunda, kültürel bağlamda üretilen bu kolektif bilgi de yok olur. Bu nedenle, zanaatların sürdürülebilirliği için onların daha önce bahsedilen Bir Usta Bin Usta (Bir Usta Bin Usta, b.t.) gibi çıraklık programlarıyla ya da "Made in Şişhane" projesinde (İngin ve Altay, 2014) yapıldığı gibi zanaatın tasarım eğitimi içinde ve eğitimiyle birlikte yeniden düşünülmesi yoluyla gelecek nesillere aktarılması sağlanabilir.

Sepet örme hariç tüm vakalarda, ürünler zanaat üretiminin önemli bir özelliği olarak kullanıcılarla yüz yüze iletişim yoluyla ve kullanıcı odaklı bir yaklaşımla yapılıyor veya uyarlanıyor. Bu anlamda, aslında zanaatçılar kişiselleştirilmiş ürünlerin yapımında kullanıcılarla iş birliği yapıyorlar. Bu iş birliğini, iletişimi ve ayrıca zanaat ürünlerinin ve süreçlerinin ulaşılabilirliğini arttırmak için, çevrimiçi platformlar kullanılarak zanaatçıların ürün çeşitliliği ile birlikte zanaat becerileri ve bilgilerinin gösterilmesi de zanaat pratiklerinin yeniden canlandırılmasına ve zanaatçıların güçlendirilmesine katkıda bulunabilir.

NOTLAR

[1] Bu bildiriye kullanılan tüm fotoğraflar ilk yazar tarafından araştırma sürecinde çekilmiştir.

TEŞEKKÜR

Lisansüstü çalışması kapsamında araştırmaya katılarak katkıda bulunan Ankara Kalesi bölgesindeki tüm zanaatçılara teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

Asarcıklı, M. (2002). *Ahşap Süsleme Teknikleri ve Projeler*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Atalay, D. (2015). Women's Collaboration for the Enhancement of Craft Culture in Contemporary Turkey. *Craft Research*, 6(2), 223-239.

Bağlı, H. (2001). *Temsil Araçları Olarak Zanaat ve Tasarım: Turistik Nesnelere Üzerine Kavramsal Bir Analiz*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Bir Usta Bin Usta. (b.t.). 10 Temmuz 2017 tarihinde <http://www.birustabinusta.com.tr/> adresinden erişildi.

Chudasri, D., Walker, S. ve Evans, M. (2012). An Overview of the Issues Facing the Craft Industry and the Potential for Design: With a Case Study in Upper Northern Thailand. P. Israsena, J. Tangsantikul and D. Durling (Ed.), *Design Research Society (DRS) 2012: Bangkok bildiriler kitabı* içinde. Thailand: Chulalongkorn University.

- Craft Revival Trust. (2005). *Designers Meet Artisans*. New Delhi: Grass Root Publications Pvt. Ltd.
- Dormer, P. (1997). The Salon de Refuse? P. Dormer (Ed.), *The Culture of Craft* içinde (2–16). Manchester: Manchester University Press.
- Fuad-Luke, A. (2009). *Design Activism: Beautiful Strangeness for a Sustainable World*. London: Dunstan House.
- İngin, A.K. ve Altay, C. (2014). Zanaat Atölyelerinin Ürün Tasarımı Müfredatına Eklemlenmesi: ID 202 ve Şişhane. P. Kaygan ve H. Kaygan (Ed.), *UTAK 2014 Bildiri Kitabı: Eğitim, Araştırma, Meslek ve Sosyal Sorumluluk bildiriler kitabı* içinde (185-201). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Instructables. (b.t.). *About*. 28 Nisan 2016 tarihinde <https://www.instructables.com/> adresinden erişildi.
- Kaya, C. ve Yağız, B.Y. (2011). Design in Informal Economies: Craft Neighborhoods in Istanbul, *Design Issues*, 27(2), 59-71.
- Metcalfe, B. (2008). Replacing the Myth of Modernism. S. Alfoldy (Ed.), *NeoCraft: Modernity and the Crafts* içinde (4-32). Halifax, N.S: Press of the Nova Scotia College of Art and Design.
- Mohanty, F.G. (1990). From Craft to Industry: Textile Production in the United States. *Material Culture Review*, 31, 23-31.
- Neziroğlu, F. (2007). *Sepet Örmek Tekniği ve Sanatsal Yorumlar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). (2008). *Creative Economy Report*. 28 Mart 2016 tarihinde http://unctad.org/en/docs/ditc20082cer_en.pdf adresinden erişildi.
- Schumacher, E. (1973). *Small is Beautiful: Economics as if People Mattered*. London: Abacus.
- Tanenbaum, J., Desjardins, A., Tanenbaum, K., ve Williams, A. (2013). Democratizing Technology: Pleasure, Utility and Expressiveness in DIY and Maker Practice. *Conference On Human Factors In Computing Systems bildiriler kitabı* içinde (2603-2612).
- Von Busch, O. (2010). Exploring Net Political Craft: From Collective to Connective, *Craft Research*, 1(1), 113–24.
- Walker, S. (2010). Temporal Objects – Design, Change and Sustainability, *Sustainability*, 2(3), 812-832.
- Yavuz, A. (2006). *Cumhuriyet Döneminde Ankara Kalesi'ndeki Geleneksel El Sanatları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.